

جایگاه نشریه‌های ادواری دوره ناصری در ایران برای بیان اخبار حرم مطهر رضوی: بررسی آرشیو مطبوعات گنجینه رضوی

جمیله جهانی^۱

چکیده

هدف: آگاهی از اخبار و وقایع گذشته مستلزم جست و جو در میان اسناد و اوراق برجای مانده و رصد دقیق آن‌ها است. گاه سطری از آنچه در نشریه‌های قدیمی چاپ شده، می‌تواند راهگشای یک نکته‌ی مبهم تاریخی یا نمایانگر گوشه‌ای از تاریخ مغفول مانده‌ی سرزمینی باشد.

روش: این مقاله به روش توصیفی و با تفحص در سطرهای مطبوعات تاریخی به عنوان یکی از منابع دست اول است که بخش مهمی از مآخذ و منابع پژوهش‌ها و تحقیقات تاریخی را در بر می‌گیرد، نگارش شده است. به منظور انجام پژوهش حاضر، تحلیل محتوای مطبوعات دوره ناصری در مورد مطالب و اخبار خراسان و حرم مطهر رضوی انجام شد.

یافته‌ها و نتایج: آرشیو مطبوعات آستان قدس رضوی مجموعه‌ای از قدیمی‌ترین روزنامه‌ها و مجله‌های نفیس و گران بها را از ابتدای روزنامه‌نگاری در ایران از زمان محمدشاه قاجار و انتشار «کاغذ اخبار» مربوط به ۱۸۰ سال پیش تا کنون را گردآوری و نگهداری کرده است. یکی از جذاب‌ترین بخش‌هایی که در این منابع می‌توان مورد بررسی قرار داد اولین خبرهای منتشر شده در مورد حرم مطهر امام رضا علیه‌السلام در این نشریات است که روایتی تاریخی و اجتماعی محسوب می‌شوند و می‌تواند راهبرد کاربردی و استنادی در پژوهش‌های تاریخی برای محققان و علاقه‌مندان باشد. بنابراین نشریات قدیمی و نفیس جایگاهی ویژه جهت معرفی میراث مکتوب و ارزشمند تاریخی یک کشور را که شاکله هویت فرهنگی هر جامعه را تشکیل می‌دهد، بر عهده دارند. در این وضعیت هر شماره از نشریه به مثابه اثر فرهنگی-تاریخی حامل خصوصیات و ویژگی‌های علمی، فرهنگی، تمدنی، جامعه آن زمان است.

کلیدواژه‌ها: مطبوعات، آستان قدس رضوی، اخبار، حرم مطهر امام رضا علیه‌السلام

۱. دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی و مسئول امور مخازن مطبوعات کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.



مقدمه

گسترش روزافزون تعداد و شمارگان نشریه‌های ادواری از یکسو و استقبال و استفاده گسترده جامعه از این نشریات در اغلب کشورهای دنیا، از جمله ایران نشانه‌ای از اهمیت قابل توجه این نوع منابع دانش است. به جرأت می‌توان گفت آنچه بیش از سایر تحولات در پیشبرد جامعه و نیز گسترش دانش نقش داشته و دارد، نشریه‌های ادواری است (میلارد^۱، ۱۳۸۷). امروزه جدیدترین یافته‌های علمی را بیشتر در مجلات تخصصی می‌توان یافت. کمتر رشته تخصصی در دنیا وجود دارد که نشریه یا نشریات خاص خود را تهیه و منتشر نکند و کمتر پژوهشگری را می‌توان بی‌نیاز از مطالعه مستمر نشریه‌های تخصصی رشته خویش تصور کرد.

از دیدگاهی دیگر، نشریات ادواری نسبت به سایر منابع دانش از جایگاه خاصی در فعالیت‌های علمی، آموزشی و پژوهشی برخوردارند. برخی از دلایل این اهمیت عبارتند از: استفاده درصد عمده‌ای از استنادهای آثار پژوهشی از مقالات و نشریات، نتایج بیشتر پژوهش‌ها و یافته‌های علمی به صورت مقاله در مجلات منتشر می‌شوند، بخش قابل توجهی از نقدها، مرورها و بررسی‌های علمی در نشریات منتشر می‌شود و به طور معمول، دانشگاه‌ها، دانشکده‌ها، انجمن‌های علمی و حرفه‌ای دارای یک یا چند مجله به منزله ارگان رسمی خود هستند. بنابراین میزان تولید و کیفیت نشریه‌های ادواری و نیز استفاده هر جامعه از این منابع یکی از شاخص‌های رشد علمی و فرهنگی آن جامعه محسوب می‌شود (می‌هالی و ولف^۲، ۲۰۰۲). مطبوعات به عنوان یکی از مهم‌ترین رسانه‌های جمعی تأثیر زیادی در تحولات اجتماعی و سیاسی جوامع دارند (فتاحی، منصوریان و ارسطوپور، ۱۳۸۹).

آگاهی از اخبار و وقایع گذشته مستلزم جست و جو در میان اسناد و اوراق برجای مانده و رصد دقیق آن‌ها است. گاه سطری از آنچه در مطبوعات گذشته چاپ شده، می‌تواند راهگشای یک نکته‌ی مبهم تاریخی یا نمایانگر گوشه‌ای از تاریخ مغفول مانده‌ی سرزمینی باشد. در این میان آنچه از میان سطرهای مطبوعات تاریخی بیرون کشیده می‌شود، یکی از منابع دست اول است که بخش مهمی از مآخذ و منابع پژوهش‌ها و تحقیقات تاریخی را در بر می‌گیرد. امروزه با پیدایش انقلاب علمی-فناوری و پیشرفت‌های چشمگیر در زمینه فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات، خواندنی‌های چاپی مختلف (کتاب و مجله) از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند (هاشمی گیلانی، ۱۳۷۹). پیوندی که میان کتاب و مطبوعات وجود دارد، پیوندی ریشه‌دار و قدیمی است و این دو رسانه و محمل فرهنگی، از دیرباز تعامل داشته‌اند و در ترویج، تبلیغ، ثبت و نقد دیگری کوشیده‌اند (کاشفی خوانساری، ۱۳۸۰). به طوری که امروزه مصرف رسانه مطبوعات به عنوان یکی از شاخص‌های توسعه‌ی کشورها مطرح و سنجیده می‌شود (ناداران و عبدلی، ۱۳۸۰).

آرشیو مطبوعات آستان قدس رضوی با هزاران نسخه روزنامه، مجله و سالنامه، یکی از غنی‌ترین آرشیوهای کشور محسوب می‌شود که به دلیل قدمت و غنای مجموعه از دیرباز مورد توجه اهالی اندیشه و فرهنگ بوده و

1. Millard.

2. Mihalyi & Wolf.



از قدیمی‌ترین روزنامه‌های چاپ شده و نفیس تا منابع منتشر شده‌ی روز را در بر دارد. در عین حال تعلق این گنجینه به آستان مقدس و ملکوتی حضرت رضا علیه السلام یکی از عوامل مهمی است که در ایجاد نقش پاسداری فرهنگ رضوی و صیانت از این فرهنگ متعالی را به گونه‌ای خاص بر عهده این مجموعه قرار داده و در این میان بررسی اخبار و روایت‌های اجتماعی و تاریخی درباره حرم مطهر رضوی و تکریم و تثبیت و ترویج ارزش‌های رضوی (زندگانی و شخصیت امام رضا علیه السلام) همواره (همیشه) محمل بحث‌های مختلفی از ابعاد گوناگون بوده و در پژوهش‌های علمی و تاریخی و شناساندن هرچه بهتر جلوه‌های تابناک حضرت رضا علیه السلام مؤثر بوده. مطبوعات قدیمی با داشتن اطلاعات و اخبار درباره حرم امام رضا (ع) منبعی غنی از اطلاعات تاریخی - فرهنگی و مذهبی و اجتماعی هستند.

در واقع، مطبوعات آینه‌ای از وقایع روزگار خود هستند به طوری که در این آینه می‌توان تصویر بسیاری از وقایع آن زمان را مشاهده کرد. تصویری که به واقعیت نزدیک بوده و در پاره‌ای دوره‌های تاریخی، در این وضعیت هر شماره از نشریه به مثابه اثر فرهنگی - تاریخی حامل خصوصیات و ویژگی‌های علمی، فرهنگی، تمدنی، جامعه آن زمان است.

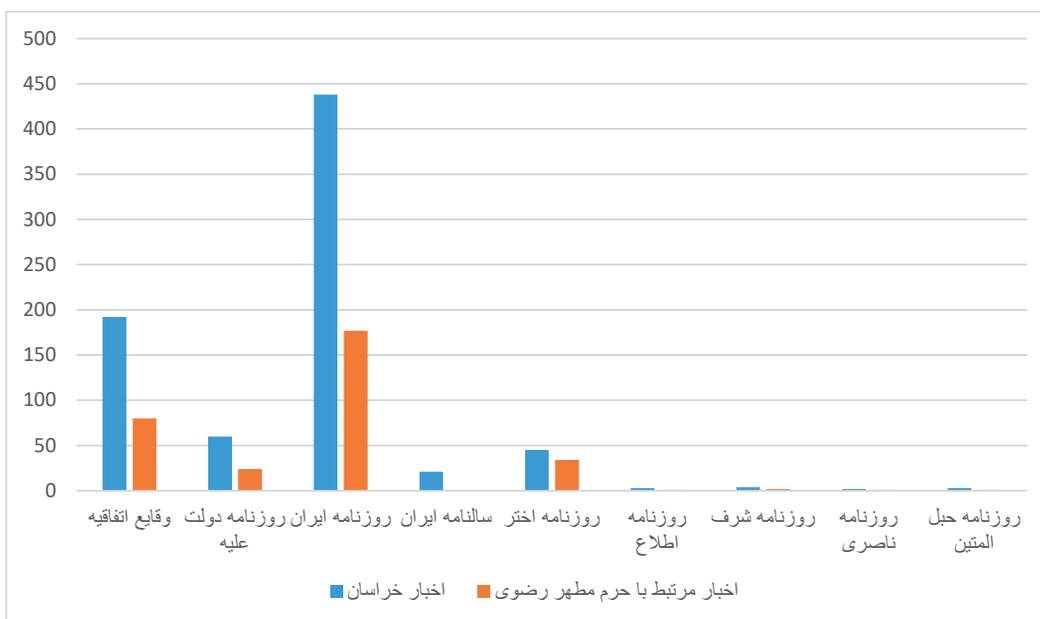
روش تحقیق و جامعه آماری

روزنامه‌نگاری در ایران از زمان محمدشاه قاجار با انتشار «کاغذ اخبار» توسط میرزا صالح شیرازی آغاز و به صورت امروزی در دوره ناصرالدین شاه با روزنامه هفتگی «وقایع اتفاقیه» به عنوان اولین نشریه رسمی چاپ ایران در سال ۱۲۶۷ هجری قمری توسط امیرکبیر ادامه پیدا کرد (فتاحی و همکاران، ۱۳۸۹). به منظور انجام پژوهش حاضر، تحلیل محتوای مطبوعات دوره ناصری در مورد مطالب و اخبار خراسان و حرم مطهر رضوی انجام شد. یافته‌های تحقیق نشان داد، از آنجا که تعداد شماره‌های منتشره کاغذ اخبار به طور دقیق مشخص نیست و موجودی آرشیو مطبوعات آستان قدس رضوی یک شماره از این نشریه بود که مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت. تنها در شماره جمادی الاول خبری درباره خراسان درج شده که اولین خبر در تاریخ مطبوعات از خطه خراسان محسوب می‌شود اما خبری در مورد مشهد نداشت و به دلیل اینکه در دوره محمدشاه بود، جهت انجام پژوهش حاضر، مطبوعات دوره ناصری انتخاب شدند.

دوره ناصرالدین شاه قاجار از (۱۴ شوال ۱۲۶۴ق) - (۱۷ ذی القعدة ۱۳۱۳ق) شامل می‌شود که تعداد روزنامه‌ها: ۲۹ عنوان (چاپ ایران) هستند و تهران (۲۲ عنوان)، تبریز (۵ عنوان)، شیراز (۱ عنوان)، اصفهان (۱ عنوان) را در بردارند (سیدقطبی، ۱۳۹۷) که نام نشریات شامل زاهریرادی باهرا، روزنامه‌چه اخبار دارالخلافه طهران/ روزنامه وقایع اتفاقیه/ روزنامه وقایع، روزنامه آذربایجان (تبریز)، روزنامه دولت علیه ایران، روزنامه دولتی، روزنامه علمیه دولت علیه ایران، روزنامه ملت سنیه ایران/ روزنامه ملتی، روزنامه اردوی همایون، وقایع عدلیه، ایران، روزنامه مرآت السفر/ روزنامه مرآت السفر و مشکوه الحضر، المنطبعة فی الفارس (شیراز)، سالنامه ایران/ سالنامه دولت علیه ایران، لاپاتری، روزنامه نظامی دولت علیه ایران/ روزنامه علمیه و ادبیه، روزنامه علمی، تبریز (تبریز)، مریخ، فرهنگ (اصفهان)، تجارت، اطلاع، دانش، شرف، اردوی همایون، مدنیت (تبریز)، اکودوپرس، شایق، آستق



آرولیان، ورقه ماه مدرسه مبارکه دارالفنون دارالسلطنه تبریز و ناصری (تبریز) است و از میان ۲۹ نشریه‌ی دوره ناصری (چاپ ایران) ۷ عنوان دارای اخبار مشهد بودند که جهت بررسی در پژوهش انتخاب شدند. جامعه آماری کلی در این پژوهش شامل ۹ عنوان روزنامه‌های دوره‌ی ناصری چاپ داخل و خارج از ایران بود که عناوین آن‌ها عبارتند از: وقایع اتفاقیه، دولت علیه، ایران، سالنامه ایران، اطلاع، شرف، ناصری چاپ داخل و دو عنوان نشریه خارج از ایران دارای اخبار مشهد حبل‌المتین (کلکته هند) و اختر (استانبول ترکیه) بودند. تعداد مدخل‌های مرتبط با خراسان ۷۶۹ مورد و موارد مرتبط با حرم مطهر رضوی شامل ۳۲۱ مورد بودند که در نمودار یک به شکل مقایسه‌ای آورده شده‌اند.



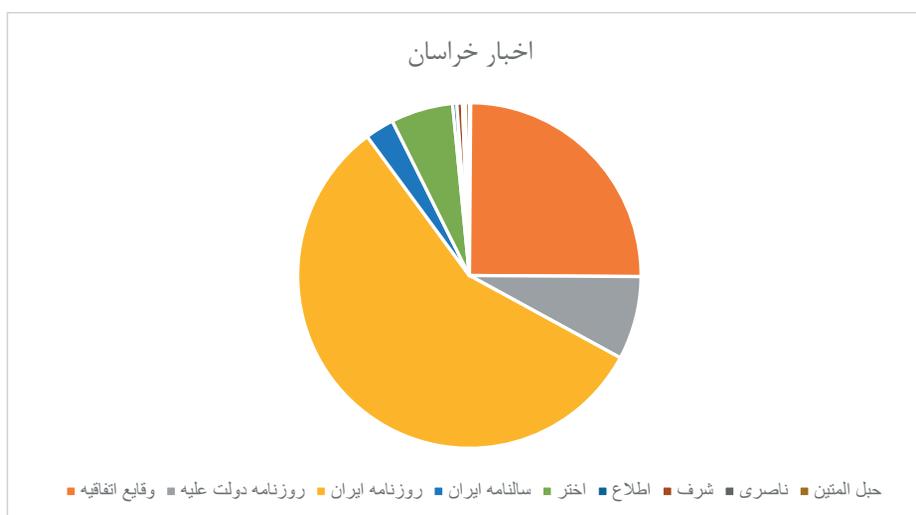
نمودار ۱

و موضوعات و مقوله‌هایی مانند آستانه مقدسه رضویه، ایوان طلا، ایوان مقصوره، ایوان ناصری، پنجره فولاد، توحید خانه، حرم امام رضا (ع)، خزانه حرم مطهر، دارالسعادة، دارالسیاده، دارالشفاء (بیمارخانه حرم)، درب طلای پیش روی حرم مطهر، روضه متبرکه، سقاخانه، شربتخانه، صحن عباسی، صحن جدید/نو، صحن عتیق، ضریح (مرقد) مطهر، سرکار فیض آثار، کارخانه/موقوفات سرکار فیض آثار، کتابخانه آستانه مقدسه، گنبد مطهر، مطبخ (حرم)، مطبوعه آستانه، حق التولیه، متولی باشی، طلاکاری ایوان کهنه، مسجد گوهرشاد، نصب در نقره، نقاره خانه، نقاره زنی برای مژده فتح هرات، مهمانخانه حضرت، دارالضیافه، کارخانجات حرم مطهر، شفایافتن در حرم، عزاداری محرم در صحن جدید حرم و... از جمله موضوعاتی بودند که مورد توجه قرار گرفته‌اند و درباره آن‌ها خبر منتشر شده که در این میان موضوعات آستانه مقدسه رضویه با ۱۴۵ مدخل بیشترین تعداد و پس از آن صحن عباسی/کهنه ۳۹ مدخل، سرکار فیض آثار با ۳۳ مدخل، حرم امام رضا (ع) و روضه متبرکه حضرت رضا (ع) و نقاره خانه به ترتیب با ۲۰، ۱۷ و ۱۱ خبر در رتبه‌های بعدی قرار داشتند. مقوله‌های ایوان مقصوره، ایوان

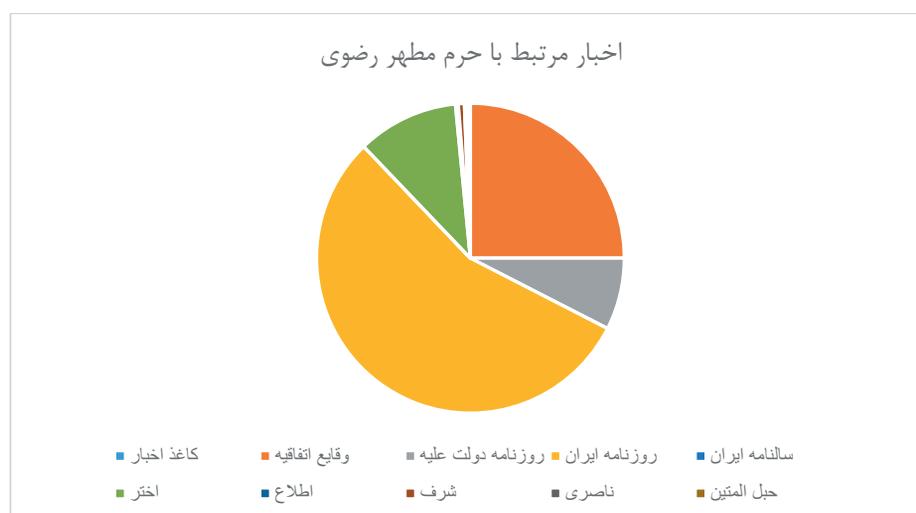


ناصری، پنجره فولاد، دارالسیاده، درب طلای پیش روی حرم مطهر، مطبخ (حرم) و مطبوعه آستانه با یک خبر کمترین مقدار خبر را به خود اختصاص دادند.

در مقام مقایسه فراوانی اخبار درباره خراسان در روزنامه ایران با ۴۳۸ خبر ۵۷٪ مدخل‌ها در مقام نخست و پس از آن وقایع اتفاقیه با ۱۹۲ خبر ۲۵٪ و روزنامه دولت علیه با ۶۰ خبر ۸٪ از ۷۶۹ مورد اخبار را به خود اختصاص دادند که از میان این آمار اخبار مرتبط با حرم مطهر شامل روزنامه ایران ۱۷۷ مورد و فراوانی ۵۵٪ بیشترین مقدار و وقایع اتفاقیه ۸۰ خبر ۲۵٪ و روزنامه اختر ۳۴ خبر ۱۱٪ در رتبه‌های بعدی قرار گرفتند که در نمودارهای ۲ و ۳ پراکندگی آن‌ها نشان داده شده است.



نمودار ۲



نمودار ۳



البته شایان ذکر است که با توجه به تاریخ انتشار روزنامه‌ها در ایران، قدیمی‌ترین اخبارمشهد مربوط به روزنامه‌ی وقایع اتفاقیه هستند، هرچند که بیشترین آمار را روزنامه‌ی ایران به خود اختصاص داده باشد. بر همین مبنا نخستین بار که از حرم مطهر رضوی مطلبی در روزنامه‌ها چاپ شده در شماره ۲۲ روزنامه وقایع اتفاقیه رمضان ۱۲۶۷ق. با متن ذیل است.

«چنانچه در روزنامه‌های سابق نوشته شده بود در مشهد مقدس زلزله شده است. موافق کاغذی که از آنجا نوشته‌اند در مشهد زلزله شدید شده و خیلی طول کشیده لکن خرابی نرسانده مگر یک نفر شیپورچی در درب صحن کهنه ایستاد بوده آجری از بالا به مغزش خورده سرش شکسته و روز دیگر فوت شده است و در قوچان و تربت هم این زلزله شده بود.»

خبر بعدی در شماره ۲۹ روزنامه وقایع اتفاقیه شوال ۱۲۶۷ق. به چشم می‌خورد با این متن:

«زوار که از خراسان آمده‌اند مذکور داشتند که پیاده‌ای ازاهل اصفهان دست و پایش آبله داشته و خورجینی در دوش گرفته بوده و می‌رفته است. شخصی از زوار از راه ترحم و ثواب خورجین او را به روی قاطر انداخته و خود او را هم سوار کرده به منزل رسانده بوده و پیاده مزبور در عوض این نیکویی، شب قاطر او را از منزل برداشته و گریخته است. صاحب قاطر در شهر مشهد مقدس جو یا شده مَظَلَب بیک نامی که از نوکرهای مرحوم حاجی میرزا موسی خان متولی باشی بوده و الآن قاپوچی باشی سرکار فیض آثار است ترکیب پیاده دزد را از صاحب قاطر و سایرین پرسیده و مشخص نموده همان ساعت در میان جمعیتی که در صحن متبرکه بوده‌اند شخصی را نشان می‌دهد و می‌گوید گویا دزد شما همین شخص باشد. او را صدا می‌زنند معلوم می‌شود که همان دزد بوده و تغییر لباس نموده و قاطر را به چهارتومان فروخته بوده و الان در حبس مشهد است.»

و یک خبر دیگر در شماره ۶/۱۷۰ شعبان ۱۲۷۰

«دیگر نوشته بودند مقرب‌الخاقان وزیر نظام قرار مقرر و مستمریات خدام و مخارج روضه متبرکه را به طوری که در زمان تولیت مرحوم حاجی میرزا موسی خان معمول بود برقرار نموده و امر آن سرکار را انتظام کامل داده‌اند و حق التولیه خود را قرار داده‌اند که دو باب حمام ساخته وقف روضه مطهره رضویه نمایند و بر اجارات املاک و وقفیه سرکار فیض آثار تا به حال به قدر پنج هزار تومان افزوده و مطبخ و دارالشفاء و قهوه‌خانه سرکار فیض آثار را مخارج مقرر بهتر از سابق می‌رسد و عموم خدام شاکر و دعاگوی این دولت قوی مکننت پدیدارند»



بحث و نتیجه‌گیری

نشریات بر اساس تغییرات و تحولات تاریخی و اجتماعی به طرح مشکلات و مسائل اجتماعی مانند نوسانات و تأثیرات متقابل اقتصادی همچون گرانی و مالیات، چگونگی مواجهه با ناملایمات طبیعی همانند سیل و خشکسالی و یا انعکاس مسائل فرهنگی مثل میراث و ترویج فرهنگی، پرداخته و برای هر یک از این مسائل به اطلاع‌رسانی یا ارتقای فرهنگی در این حوزه‌ها دست می‌زنند. در این راستا مطالعه و بررسی محتوای نشریات برای شناخت واقعیت‌های تاریخی و اجتماعی مورد استفاده قرار می‌گیرد (معتد نژاد، ۳۵۵). همچنین اهمیت نشریات در تاریخ ایران به اندازه‌ای است که برخی آن را محرک تاریخ دانسته و نقش به‌سزایی برای آن قائل بوده‌اند. از این‌رو، مطالعه تاریخ ایران بدون مراجعه به نشریات و جراید و بررسی نقش آن‌ها در تحولات تاریخی ایران از ابتدای انتشار در زمان قاجاریه تاکنون امکان‌پذیر نخواهد بود. بررسی و مطالعه تاریخ نشریات به ما این امکان را خواهد داد تا با بکارگیری اندیشه‌ها و تجربیات مختلف در گذشته در اقناع مردم و حضور گسترده در جامعه آشنا شویم و بتوانیم در جامعه‌ی امروز نیز با بکارگیری برخی از این تجربیات، ضعف‌های موجود در عرصه نشریات را شناسایی و برطرف نماییم.

در این راستا، شهر مقدس مشهد به عنوان مهم‌ترین شهر مذهبی ایران و دومین کلانشهر مذهبی جهان به واسطه وجود بارگاه مقدس امام رضا علیه السلام از اهمیت خاصی در دنیا برخوردار است. این اهمیت در آثار مکتوب و غیرمکتوب هنری، تاریخی، ملی و... به‌جا مانده از ادوار و اعصار مختلف تاریخی به چشم می‌خورد. نشریات ادواری قدیمی، مانند روزنامه‌ها و مجلات، منابع ارزشمندی برای اطلاعات و بینش‌های تاریخی هستند. آن‌ها می‌توانند دریچه‌ای به گذشته ارائه دهند و به ما نشان دهند که چگونه مردم در زمان‌های مختلف به رویدادها، ایده‌ها و جنبش‌های جاری فکر می‌کردند.

حرم مطهر امام رضا (ع) در دوره ناصری از مهم‌ترین مراکز مذهبی و فرهنگی ایران بود و به همین دلیل زائران زیادی از سراسر کشور به مشهد سفر می‌کردند تا به زیارت امام رضا علیه السلام مشرف شوند. همچنین، حرم امام رضا (ع) محل فعالیت‌های علمی و فرهنگی مختلفی بود و اخبار مربوط به حرم مطهر در بسیاری از روزنامه‌های دوره ناصری منعکس شده که به طور کلی شامل فعالیت‌های عمرانی و آبادانی در آستانه مقدسه رضویه، مانند ساخت و ساز حرم، صحن‌ها، رواق‌ها و سایر اماکن متبرکه، سفر زائران به مشهد، تعداد زائران، مسیرهای سفر، اقامتگاه‌ها و سایر اطلاعات مربوط به زائران، مراسم و مناسبت‌های مذهبی مانند عید غدیر، ماه رمضان و محرم بوده که این اخبار شامل شرح مراسم، سخنرانی‌ها و سایر جزئیات مربوط به این مناسبت‌ها بوده است. همچنین وقایع و اتفاقات در حرم مانند آتش‌سوزی، زلزله و سرقت از سایر مواردی بوده که در روزنامه‌های قدیمی مطرح شده است.

به‌طور کلی انعکاس اخبار حرم امام رضا (ع) در مطبوعات دوره ناصری از چند نظر اهمیت دارد:

ثبت وقایع تاریخی: نشریات ادواری گزارشی دست اول از رویدادها در زمان وقوع آن‌ها ارائه می‌دهند. این موضوع می‌تواند به مورخان و سایر محققان کمک کند تا رویدادهای گذشته را درک کنند و سیر تاریخی و خط زمانی دقیقی از وقایع ایجاد کنند.



ارائه اطلاعات در مورد فرهنگ و جامعه: نشریات ادواری می‌توانند اطلاعات ارزشمندی در مورد فرهنگ، ارزش‌ها و نگرش‌های مردم در زمان‌های مختلف ارائه دهند. آن‌ها همچنین می‌توانند بینشی در مورد مسائل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی که مردم با آن‌ها روبرو بوده‌اند را ارائه دهند.

حفظ میراث ادبی: نشریات ادواری غالباً شامل مقالات، داستان‌ها و شعرهایی هستند که ارزش تاریخی و ادبی دارند. این آثار می‌توانند به ما در درک بهتر تجربیات و دیدگاه‌های مردم در زمان‌های مختلف کمک کنند.

منبع مطالعاتی برای تحقیقات: نشریات ادواری می‌توانند برای محققان در زمینه‌های مختلف مانند تاریخ، ادبیات، مطالعات فرهنگی، علوم اجتماعی و موارد دیگر مفید باشند.

اطلاع‌رسانی: این اخبار به مردم ایران و سایر نقاط جهان اطلاعاتی در مورد حرم امام رضا (ع) و فعالیت‌های مختلفی که در آن انجام می‌شد، ارائه می‌کند.

ترویج فرهنگ زیارت: انعکاس تاریخچه اخبار مربوط به زائران و مراسم مذهبی در حرم امام رضا علیه‌السلام به ترویج فرهنگ زیارت و ارادت به امام رضا (ع) در بین مردم در طول ادوار مختلف تاریخی کمک می‌کند.

منابع و مآخذ

۱. حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۹۳). روش‌های تحقیق در علوم انسانی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت).
۲. رسول‌اف، رامین (۱۳۸۹). نخستین‌های تاریخ روزنامه‌نگاری ایران. تهران: جامعه‌شناسان.
۳. سیدقطبی، سیدمهدی (۱۳۹۷). اخبار خراسان در مطبوعات دوره قاجار. ج. ۱. تهران: ذخائر اسلامی.
۴. فتاحی، رحمت‌الله؛ منصوریان، یزدان. و ارسطوپور، شعله. (۱۳۸۹). مدیریت نشریه‌های ادواری: جنبه‌های نظری و کاربردی در گزینش، فراهم‌آوری، سازماندهی و ارائه خدمات ادواری‌ها (چاپی و الکترونیکی). تهران: دبیرش.
۵. کاشفی خوانساری، سیدعلی. (۱۳۸۰). مطبوعات کودک و نوجوان: چند مقاله درباره‌ی مسائل نشریات کودک و نوجوان. تهران: سروش.
۶. معتمدنژاد، کاظم (۱۳۵۵). روزنامه‌نگاری. تهران: دانشکده علوم ارتباطات اجتماعی.
۷. میلارد، اسکات (۱۳۸۷). مدیریت پایاندها برای کتابداران، ترجمه مهران آشوری. تهران: سمت.
۸. نادران، الیاس و عبدلی، گیلدا (۱۳۸۰). جایگاه مطبوعات در سبد مصرفی خانوارهای ایرانی. رسانه، ۱۲ (۱)، ۷۴-۸۱.
۹. هاشمی‌گیلانی، علی (۱۳۷۹). نگاهی اجمالی به تأثیرات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی فناوری‌های جدید اطلاعات و ارتباطات. کتاب ماه کلیات، (۳۸)، ۹-۱۲.
10. Mihalyi.Csikszentmihalyi and Wolf.R. (2002). new conception and research approaches to creativity: implication of systems perspective for creativity in education.

